

ALEXEJ JURČAK

BYLO TO
NA VĚČNÉ ČASY,
DOKUD TO
NESKONČILO:
POSLEDNÍ
SOVĚTSKÁ
GENERACE

Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo

Poslední sovětská generace

Alexej Jurčak

Z anglického originálu Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until it Was No More. The Last Soviet Generation*, přeložili Přemysl Houda a Veronika Bráníšová
Doslov napsal Matěj Spurný

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1

www.karolinum.cz

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První české vydání

© 2006 by Princeton University Press

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the Publisher.

Translation © Přemysl Houda and Veronika Bráníšová, 2018

Epilogue © Matěj Spurný, 2018

ISBN 978-80-246-3662-7

ISBN 978-80-246-3689-4 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2018

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

*Mým rodičům,
Vladimirovi a Nataliji*

OBSAH

9	PODĚKOVÁNÍ
13	KAPITOLA PRVNÍ Pozdní socialismus: věčný stát
53	KAPITOLA DRUHÁ Hegemonie formy: Stalinova záhadná změna paradigmatu
99	KAPITOLA TŘETÍ Ideologie naruby: etika a poetika
153	KAPITOLA ČTVRTÁ Život „vně“: deteritorializovaná milieu
189	KAPITOLA PÁTÁ Imaginární Západ: jiné prostory pozdního socialismu
243	KAPITOLA ŠESTÁ Skutečné barvy komunismu: King Crimson, Deep Purple, Pink Floyd
279	Kapitola sedmá Mrtvá ironie: nekroestetika, sťob a anekdoty
327	ZÁVĚR

347	BIBLIOGRAFIE
365	DOSLOV (Matěj Spurný)
375	REJSTŘÍK

PODĚKOVÁNÍ

Už dlouhou dobu mě pojí přátelství i intelektuální zvědavost s mnoha lidmi s ruskou, zahraniční, smíšenou i ne zcela jasnou identitou. Řada z nich mi pomohla získat materiály a přemýšlet o významech, jichž nabýval sovětský život. Zvlášť vděčný jsem Andreji Andrejevovi, Thomasu Campbellovi, Georgi Faradayovi, Davidu Fisherovi, Jessice Gorterové, Alexandru Kanovi, Jeleně Chajecké, Andreji Krivolapovovi, Viktoru Mazinovi, Alle Mitrofanovové, Margaret Paxsonové, Andreji Postnikovovi, Igoru Rozovovi, Vitaliji Savčukovi, Olegu Timofejevovi, Olesje Turkinovové a Jevgeniji Jufitovi. Formovat zájmy a kultivovat myšlenky mi v posledních dvaceti letech pomáhaly inspirující rozhovory se Světlanou Kozlovovou. Můj neutuchající dík patří hudebníkům a hercům z rockové kapely AVIA, a to za jejich chápavost, kamarádství a veselé experimentování s komunistickou ideologií; zvláště bych chtěl poděkovat Nikolaji Gusevovi a Antonu

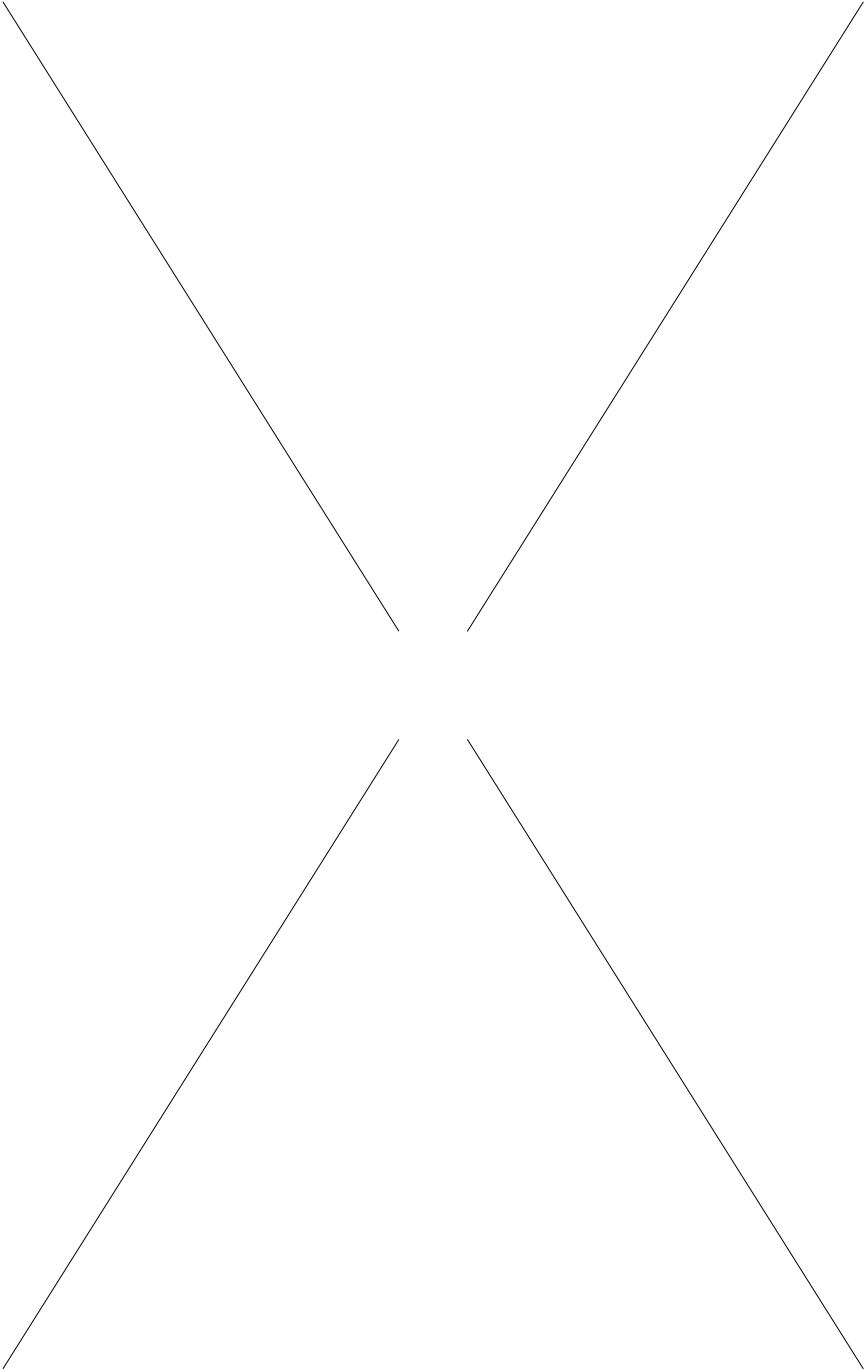
Adasinskému – dvěma mistrům absurda, jejichž umění a estetika všedního dne tříbila mé vnímání sovětských dějin.

Rád bych poděkoval svým profesorům na Dukeově univerzitě: Claudii Straussově, Ann Allisonové, Barbaře Hernsteinové-Smithové, Thomasi Lahusenovi, Williamu O'Barrovi a Naomi Quinnové. Stejně tak chci poděkovat kolegům a přátelům z antropologického oddělení Kalifornské univerzity v Berkeley, ale i kolegům a přátelům z dalších univerzit, kteří mě seznámili s intelektuálními idejemi, jež prohloubily mé porozumění předmětu mého bádání. Za kritické komentáře a připomínky k jednotlivým částem a verzím tohoto textu bych rád poděkoval Ivanu Arenasovi, Dianě Blankové, Victorii Bonnellové, Davidu Brandenburgerovi, Georgi Breslauerovi, Michaelu Burawoyovi, Terenci Deaconovi, Dace Dzenovské, Gilu Eyalovi, Sergeji Ušakinovi, Irině Papernové, Tobiasovi Reesovi, Annelise Rilesové, Stasovi Savickému, Kim Scheppeleové, Mariji Stoilkovové. Rovněž chci poděkovat studentům svého magisterského semináře o postsocialismu (podzim 2004) a o diskurzu a performativitě (podzim 2003). Steven Collier, Zeynep Gurselová a Nancy Riesová s obrovskou péčí četli různé verze celého rukopisu a poskytli mi neuvěřitelné množství cenných rad a připomínek. Zvláště bych chtěl poděkovat Juriji Slezkinovi za jeho podporu, za jeho originální sovětsko-texaský humor, který nemá obdoby, a za odhalení rébusů skrytých v textu. Rovněž děkuji Eduardu Cohnovi, opravdovému příteli a kolegovi, který je mi oporou a celý text přečetl v jeho klíčové finální fázi a přiměl mě, abych mnohá místa projasnil.

Projektu v různých fázích jeho realizace poskytlo podporu několik center a institutů: The Harriman Institute Kolumbijské univerzity; Centre for Research in Arts, Social Sciences and Humanities Univerzity v Cambridge; a Townsend Center for the Humanities Kalifornské univerzity v Berkeley. Poděkování patří rovněž Hildegardě Diembergerové za její víru v tento projekt a za to, že spolu s Robbiem Barnettem zorganizovali dva semináře ke komparativním studiím pozdně socialistických elit na Cambridgeské a Kolumbijské univerzitě. Za srdečnost a povzbuzení, jehož se mi v průběhu let dostávalo, jsem obzvláště zavázán Caroline Humphreyové. Děkuji též všem přátelům a kolegům na Univerzitě v Cambridge, kteří se mnou sdíleli intelektuální zápal, teplé pivo a projížďky po řece Cam (k nimž se připojovali náhodní Londýňané).

Z nakladatelství Princeton University Press bych chtěl poděkovat své původní redaktorce a svědomité odbornici Mary Murrelllové, která mi pomohla s přípravou textu a která byla u projektu od jeho počátků. Můj dík rovněž patří jejímu nástupci Fredu Appelovi a odpovědné redaktorce Debbie Tegardenové za jejich trpělivost, pochopení a podporu. Za pečlivé formátování, sestavení rejstříku a bibliografické rešerše děkuji svým asistentkám v Berkeley Sylvii Bensonové a Jenně Riceové.

Moji rodiče trvali na tom, že chtějí slyšet mnohé části textu v ruském překladu – byl to náročný úkol, který mě přiměl hlouběji propracovat řadu bodů mé argumentace. Můj nejhlubší vděk patří Melanii Feakinsové za její kritickou účast při tvorbě textu, za její lásku a britské samohlásky.

KAPITOLA PRVNÍ

POZDNÍ SOCIALISMUS: VĚČNÝ STÁT

Mimikry jsou velice špatným konceptem, spoléhajícím na binární logiku při popisu fenoménů zcela jiné povahy. Krokodýl nenapodobuje kmen stromu, stejně jako chameleon nenapodobuje barvy svého okolí. Růžový panter nenapodobuje nic, nic nekopíruje, maluje svět na svoji barvu, růžový na růžovo.¹

Gilles Deleuze a Felix Guattari

VĚČNÝ STÁT

„Nikdy mě nenapadlo, že by se v Sovětském svazu mohlo cokoli změnit. Natož aby to zmizelo. Nikdo to nečekal. Děti ani dospělí. Panovala absolutní jistota, že všechno je na věčné časy.“ Tak se v jednom televizním rozhovoru (1994) vyjádřil slavný básník a muzikant Andrej Makarevič.² V pamětech, které později vydal, vzpomíná, že stejně jako miliony sovětských občanů cítil, že žije ve věčném státě (2002, 14). Teprve v letech 1986–1987, kdy už reformy perestrojky byly v plném proudu, ho poprvé napadlo, že by socialistický systém nemusel trvat věčně. Podobnou zku-

1 Deleuze a Guattari (2010, 18).

2 Zpěvák a zakladatel ruské hudební kapely Mašina vremeni.

šenost popsali i mnozí jiní. I oni měli intenzivní pocit, že sovětský systém je věčný a nezměnitelný a jeho náhlým pádem byli velice překvapeni. Jenže Makarevič spolu s mnoha dalšími sovětskými občany okamžitě učinil ještě jeden zvláštní objev: uvědomil si, že je na tento náhlý pád připraven. V těch letech vyšel na povrch podivný paradox: bylo nepředstavitelné, že by se systém mohl zhroutit, ale jakmile k tomu došlo, přestalo to být překvapivé.

Zpočátku jen málokdo čekal, že by perestrojka a glasnost (otevřenost, veřejná diskuze), koncepty představené v roce 1985, přinesly jakoukoli radikální změnu. Lidé předpokládali, že se tyto kampaně nebudou příliš lišit od nekonečných a státem řízených kampaní minulosti: kampaní, které přicházely a odcházely, zatímco život běžel beze změn dál. Během jednoho či dvou let si však lidé v Sovětském svazu začali uvědomovat, že se tentokrát přece jen děje něco nepředstavitelného. Mnozí vzpomínají, jak tehdy v jejich vědomí došlo k náhlému obratu a oni prožili ohromný šok, který rychle vystřídalo vzrušení i ochota podílet se na změně. Přestože různí lidé prožívali tento okamžik různě, zkušenost, již popisují, je podobná a řada z nich ji má v živé paměti.

Učitelka Toňa, která se narodila v roce 1966 v Leningradě, popisuje okamžik, kdy si kolem roku 1987 poprvé uvědomila, že se děje „něco nemožného“ takto: „Jela jsem metrem a četla jsem si. Najednou jsem zažila naprostý šok. Na ten okamžik si vzpomínám velmi dobře (...) Četla jsem román *Nevymyšlené*³ od Lva Razgona, který právě vyšel v časopise *Junost*. V životě bych si nedokázala představit, že by něco jen vzdáleně podobného mohlo vyjít tiskem. A potom se s takovými texty roztrhl pytel.“ Inna (narozena v Leningradě v roce 1958)⁴ vzpomíná na svůj „první moment překvapení“, k němuž došlo rovněž mezi lety 1987 a 1988, takto: „Perestrojka pro mě začala, když *Ogoňok*⁵ uveřejnil několik básní [Nikolaje] Gumiljova“, básníka ze skupiny akmeistů, jehož texty v Sovětském svazu nevycházely od 20. let.⁶ Inna jeho poezii znala, četla ji z ručně opisova-

3 Ve svých pamětech Razgon vzpomíná na sedmáct let (1938–1955), které strávil ve stalinských táborech. V letech 1987 a 1988 z nich týdeník *Ogoňok* a literární časopis *Junost* zveřejnily několik ukázek. Krátce nato vyšla celá kniha.

4 Více o Inně viz kapitulu 4.

5 Týdeník *Ogoňok* byl v období perestrojky nejpopulárnějším časopisem.

6 Texty básníka Nikolaje Gumiljova, prvního manžela Anny Achmatovové, nevycházely od roku 1921, kdy byl zatčen a popraven pro svou údajnou účast na protibolševickém spiknutí –

ných kopií, ale nikdy by ji nenapadlo, že se objeví v oficiálních vydáních. Nepřekvapily ji básně jako takové, překvapilo ji, že vyšly v oficiálním tisku.

Počet nových publikací raketově rostl a čtení všeho, co se člověku dostalo do ruky, vyměňování textů s přáteli a debaty o přečteném, se brzy staly národní obsesí. Náklad většiny novin a literárních časopisů letěl v letech 1987 a 1988 strmě vzhůru – v meziročním srovnání stoupl více než desetinásobně.⁷ Oblíbené časopisy rychle mizely z pultů a nebyly k sehnání. V dopisech adresovaných redakci týdeníku *Ogoňok* si čtenáři stěžovali, že musí stát před novinovým stánkem od pěti od rána, dvě hodiny před otevírací dobou, aby měli vůbec nějakou šanci, že si časopis koupí. Toňa se stejně jako všichni snažila číst co nejvíc: „S kamarádkou Kátou jsme si předplatily různé literární měsíčníky, tzv. *tolstyje žurnaly*: *Oktabr*, *Naš sovremennik*, *Novyj mir*, *Znamja*, *Junost'*. Koneckonců, každý se je snažil předplatit; mohl je pak totiž vyměňovat s přáteli, a tak se dostat k dalším materiálům. Dělal to tak všichni. Ustavičným čtením těchto publikací jsem strávila celý jeden rok.“

Při čtení časopisů, při sledování televize a během rozhovorů s přáteli, kteří dělali totéž, se rychle vyvinul nový jazyk, objevila se nová témata, přirovnání, metafory a ideje, a to všechno nakonec vedlo k hluboké změně diskurzu a vědomí. V důsledku celého procesu si mnozí lidé na konci 80. let uvědomili, že se státní socialismus, který ještě nedávno považovali za věčný, může blížít svému konci. Italský literární vědec Vittorio Strada, jenž před začátkem perestrojky strávil v Sovětském svazu řadu let, vzpomíná, že na konci 80. let měli sovětsští občané dojem, že dějiny se zrychlují: „Nikdo, nebo takřka nikdo si nepředstavoval, že k pádu dojde tak brzy a tak rychle (...) Načasování konce a způsob, jakým k němu došlo, byly prostě ohromující“ (Strada 1998, 13).

Náhlá změna byla zároveň pojinná. Toňa, jež se vždy považovala za sovětského člověka a neztotožňovala se s disidenty, nečekaně zjistila, že

o 60 let později, během perestrojky, vyšlo najevo, že se jednalo o falešné obvinění vykonstruované Čekou (Všeruská mimořádná komise pro boj s kontrarevolucí a sabotáží při Radě lidových komisařů RSFSR, tajná policie, předchůdkyně KGB) (Volkov 1995, 537). O Gumiljovově symbolickém významu v 70. a 80. letech viz kapitulu 4.

7 Ze všeho nejdřív vzrostl náklad deníků, a to v průběhu XXVII. stranického sjezdu v roce 1986. Například náklad deníku *Argumenty i fakty* se mezi lety 1986 a 1987 zvýšil z několika stovek tisíc na několik milionů. Na konci roku 1987 se totéž přihodilo mnoha týdeníkům (např. *Ogoňok* a *Moskovskije novosti*) a měsíčníkům (*Novyj mir*, *Družba narodov* atd.).